

כתבי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

החטיבה למדעי הרוח

עיונים בערבית ובאסלאם

עיונים במדעי הרוח

עיונים בערבית ובאסלאם

דברים שנאמרו ביום עיון

לכבוד

פרופסור יוחנן פרידמן

בהגיעו לגבורות

בעריכת

איתן קולברג ומיכל בירן

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
المجمع الوطني الإسرائيلي للعلوم والآداب
THE ISRAEL ACADEMY OF SCIENCES AND HUMANITIES

עריכת לשון: מיה פופר וטלי אמיר
הגהה: מיה פופר
הבאה לדפוס: יהודה גרינבאום

מסת"ב 7-236-208-965-978

כל הזכויות שמורות לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשפ"א
סדר: אירית נחום
הדפסה וכריכה: דפוס כספית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
	אורי רובין
1	מוחמד מול ישוע: עיון בכתובת הפסיפס של כיפת הסלע
	מאיר מ' בר-אשר
11	'אלרסאלה אלראסתבאשיה' לאבו עבד אללה אלחסיין בן חמראן אלח'ציבי, מעצבה של הדת הנוצירית
	נורית צפריר
40	על תרומת החנפים ממזרח איראן לשריעה
	רחל מילשטיין
66	קולו של המשורר: דוגמה לפואטיקה בציור הפרסי
	אריה לוי
79	תופעות מצריות בלהג הערבי של יפו
	אלה לנדאו-טסרון
88	נימוקים אסלאמיים לשלילת הלגיטימיות של המדינה האסלאמית
	יוחנן פרידמן
157	דברי תגובה
162	רשימת הפרסומים של יוחנן פרידמן
173	רשימת המשתתפים

פתח דבר

קובץ זה מכנס מאמרים שראשיתם ביום העיון שנערך באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בירושלים ב־29 בסבת תשע"ו, 29 בדצמבר 2015, לרגל הגיעו לגבורות של פרופ' יוחנן פרידמן, שלו מוקדש הקובץ.

פרופ' יוחנן פרידמן הוא אחד החוקרים המובילים בחקר האסלאם בארץ ומחוצה לה. זה למעלה משישים שנה חייו שלובים בתולדות המזרחנות בארץ, תחילה כתלמיד ואחר כך כאיש סגל בחוגים לערבית וללימודי האסלאם באוניברסיטה העברית בירושלים. פעילותו כחוקר, כמורה וכאיש מנהל מלווה תמיד בתחושת שליחות לקדם את מדע האסלאם בכלל ולפתח את לימודי האסלאם בארץ בפרט.

ספריו של פרידמן והמאמרים הרבים שפרסם על נושאים שונים הם תרומה רבת ערך לחקר האסלאם, הן בשל החידוש שיש בהם, הן משום שהם קובעים רף מחקרי שרק לעיתים רחוקות מגיעים אליו, הן בשל המגוון הרחב של הנושאים הנידונים בהם. עבודותיו הן תוצאה של שילוב נדיר של כישורים משני סוגים. מחד גיסא, פרידמן ניחן ביכולת פילולוגית מרשימה וחוש מיוחד לפתור בעיות לשוניות סבוכות במגוון רחב ביותר של טקסטים היסטוריים בשפות שונות. מאידך גיסא, הוא בעל ראייה היסטורית רחבה ויכולת אנליטית. הוא מבחין במשמעות ההיסטורית של הטקסטים ובקשר בין הפרטים השונים המופיעים בהם ומשבץ אותם בתמונה היסטורית המוצגת באופן בהיר ורהוט. אל כישורים אלה נוספת השכלה רחבה ביותר. פרידמן מצוי בתחומים רבים ושונים של האסלאם, מן ההיסטוריה האינטלקטואלית של האסלאם בראשיתו, דרך המחשבה הדתית שלו בימי הביניים ועד לתנועות מוסלמיות דתיות במאה העשרים. הוא בקיא בסוגים רבים של ספרות מוסלמית, החל בשירה ערבית קלאסית, דרך ספרות ההלכה והספרות הצופית וכלה בהיסטוריוגרפיה מוסלמית של ימי הביניים וספרות דתית של האסלאם המודרני.

פרידמן הוא חלוץ החוקרים בארץ של תולדות האסלאם בדרום אסיה, ובעיקר בהודו. בשנת 1964 נסע לאַלְיַגַר, שם שהה שנה ובמהלכה קרא את המכתבים המקוריים של אחמד סְרַהִינְדִי, המנהיג הצופי בן המאה השבע-עשרה, שרמותו ותורתו הם נושא עבודת הדוקטור שלו. שופטיה של עבודה זו, שאותה השלים בשנת 1966, תיארו אותה 'מצוינת'. נאמר כי הטיעון המרכזי העומד במוקדה הוא 'כה חשוב וכה מבוסס עד כי הוא מחייב תפנית בהיסטוריוגרפיה של הודו המוסלמית'. עבודת הדוקטור שימשה בסיס לספרו הראשון של פרידמן, *Shaykh Ahmad Sirhindi: An Outline of His Thought and a Study of His Image in the Eyes of Posterity* (ראו להלן ברשימת הפרסומים, מס' 1).

בקיאותו של פרידמן בתולדות האסלאם בהודו ויכולתו לקשור בין האסלאם הקלאסי לאסלאם המודרני באות לידי ביטוי מרשים בספרו השני, *Prophecy Background* (ראו להלן ברשימת הפרסומים, מס' 2). בספר זה הראה לראשונה, ובאופן מעמיק ביותר, כיצד ניסתה כת האחמדיה, אשר התפתחה בהודו בסוף המאה התשע-עשרה, להשתית את אמונתה שהנבואה באסלאם לא נחתמה במוחמד על פרשנות ייחודית של כתבי הקודש של האסלאם, ואיך למרות זאת הקיא אותה האסלאם מתוכו. ספר זה חיוני לא רק להבנת האסלאם בתת-היבשת ההודית אלא גם להבנת ההיסטוריה הדתית של האסלאם בכלל, כאשר הוא מתחקה על תהליך ההיווצרות של כת מוסלמית מודרנית באופן המחדד את הבנתנו בנוגע לתהליכי ההתפתחות של כיתות מוסלמיות קדומות.

לצד התמקדותו בחקר האסלאם בדרום אסיה עסק פרידמן בנושאים מגוונים כגון התפשטות האסלאם, יחסו לעבודת אלילים ותפיסת הנבואה באסלאם. גולת הכותרת של עבודתו בתחום האסלאם הקלאסי היא ללא ספק ספרו על חופש דת וכפייה דתית באסלאם: *Tolerance and Coercion in Islam: Interfaith Relations in the Muslim Tradition* (ראו להלן ברשימת הפרסומים, מס' 4). בספר זה, המבוסס על עיון מקיף ביותר בספרי ההלכה המוסלמית, מצליח פרידמן לשרטט ביד אומן את המתח הבלתי נמנע בין רצונם של המוסלמים להכניס את האנושות כולה תחת כנפי האסלאם ובין הכבוד שהאסלאם רוחש לדתות המונותאיסטיות האחרות. הספר, שיש בו ראייה חודרת אל ליבו של האסלאם ואושיותיו, לא רק מאיר פינות בהגותו של האסלאם הקלאסי שהיו חבויות קודם לכן אלא גם נותן בידנו כלי מלומד ביותר להבנת תופעות אסלאמיות בימינו אנו.

מכלל עבודותיו של פרידמן ראוי לציון גם תרגום מועד שהכין לאחד הכרכים של ההיסטוריה של אלטברי, כחלק ממפעל בין-לאומי של תרגום החיבור כולו (ראו להלן ברשימת הפרסומים, מס' 3). אלטברי, איש המאה השלישית-הרביעית/התשיעית-העשירית, הוא אחד ההיסטוריונים ופרשני הקוראן החשובים ביותר באסלאם של ימי הביניים. הכרך שתרגם פרידמן מתאר את כיבושי האסלאם בימי שלטונו של הח'ליף השני עמר בן אלח'טאב (שלט 634-644) ובעיקר את קרב אלקאדסיה, שתבוסת הפרסים בו סללה לפני המוסלמים את הדרך לכיבוש עיראק ופרס.

גם כיום פרידמן ממשיך לעסוק במחקר ובכתיבה: מאמריו האחרונים עוסקים בהמרת דת וחזרה מן האסלאם ובדאר אל-אסלאם ודאר אל-חרב במחשבה ההודית המודרנית. בזמן האחרון יצאו לאור ארבעה קובצי מאמרים שערך – האחד (עם כריסטוף מרקשיס) על רציונליזציה בדתות, השני (עם איתן קולברג) כרך לכבוד שאול שקד, השלישי על מיעוטים מוסלמיים בעולם המודרני והרביעי (עם כריסטוף מרקשיס) על תגובות הדתות למודרנה (ראו להלן ברשימת הפרסומים, מס' 9-12) – ובשניים מהם גם מאמרים מפרי עטו. בשנים האחרונות הוא שוקד

על כתיבת ספר על תולדות המחשבה המשיחית באסלאם הסוני (ראו להלן ברשימת הפרסומים, מס' 5).

מעורבותו בחקר האסלאם הביאה את פרידמן לקחת חלק בארגון כינוסים וועידות בין-לאומיים. במיוחד ראויים לציון הכינוסים בנושא האסלאם הקדום ('מג'אה'ליה לאסלאם') הנערכים בירושלים אחת לשלוש שנים – האחרון שבהם ביולי 2019. כינוסים אלה מקבצים מזרחנים מכל רחבי העולם, והם מרכיב חשוב ביותר בהפיכתם של לימודי האסלאם בארץ לחלק מן המחקר המזרחני הבין-לאומי.

אי אפשר שלא להזכיר את תרומתו של פרידמן כמורה. הוא לימד שנים רבות קורסים בנושאים מגוונים המשקפים את רוחב השכלתו ותחומי העניין הרבים שלו. על הצטיינותו בהוראה יעידו דורות רבים של סטודנטים וכן העובדה שהוא זכה להיכלל כמה פעמים ברשימת המרצים המצטיינים של הפקולטה למדעי הרוח. מאז פרישתו לגמלאות הוא ממשיך ללמד בהתנדבות שורה של קורסים. הבולט שבהם הוא קורס המבוא 'דת האסלאם – אמונה ופולחן', שאותו הוא מלמד גם בתשפ"א. כמשך שנות הוראתו לא הסתפק פרידמן במלאכת ההוראה הרגילה, שעשה אותה באהבה ובתחושת ייעוד. עינו הייתה פקוחה תמיד לאתר תלמידים מוכשרים, שטמון בהם ניצוץ של חוקרים בעלי ערך. באלה הבחין בראשית צעדיהם, ואז תמך בהם ללא לאות לאורך שנים וסייע להם לממש את הגלום בהם. לא מעטים מהמרצים באוניברסיטאות בארץ ובעולם הם תלמידיו, הפורמליים והבלתי פורמליים.

נכונותו של פרידמן לתרום מזמנו לקידום לימודי המזרחנות חרגה הרבה מן הנדרש מאיש סגל אקדמי. זה והכישרון הארגוני שלו הביאו אותו לעסוק גם בתפקידים מנהליים בכירים. הוא היה ממקימי המדרשה ללימודים מתקדמים בפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית בירושלים, וכן שימש ראש המכון ללימודי אסיה ואפריקה ודקן הפקולטה למדעי הרוח. את כישוריו הרבים העמיד גם לרשות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, שבה שימש בין השאר יושב ראש החטיבה למדעי הרוח בשנים 2007–2013 ויושב ראש ועדת הפרסומים בשנים 2006–2012.

זה שנים רבות משקיע פרידמן זמן ומאמץ שאין להם שיעור בקידום כתב העת המזרחני החשוב, היוצא לאור באוניברסיטה העברית בירושלים, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, בייעול תהליך הוצאתו לאור ובהגדלת מעגל התפוצה שלו ורווחיותו. לאות הערכה על פועלו בחרו בו חברי המערכת פה אחד לפני כמה שנים לעורך כתב העת.

תרומתו של פרידמן כה רבה, ארוכת שנים ומגוונת עד כי קשה לתאר את מדעי האסלאם בארץ ואף בעולם בלעדיו. הישגיו הרבים זיכו אותו בשנת 2016 בפרס רוטשילד בחקר מדעי הרוח ובפרס ישראל בחקר מדעי המזרח הקרוב.

הרשו לנו להוסיף כמה מילים בנימה אישית.

איתן: נפגשתי עם יוחנן לראשונה בשנת 1962. בתקופה הארוכה שחלפה

מאז למדתי להכיר ולהוקיר אותו כאדם ישר והגון מאין כמוהו, איש שתוכו כבדו, בעל חוש הומור דק, אופטימיסט חסר תקנה שלא אפשר למוראות מלחמת העולם השנייה להעכיר את רוחו, איש משפחה למופת הגאה ברעייתו, בבנותיו ובנכדיו. דוגמה העשויה להעיד על אופיו היא יחסו למורהו המנוח מאיר קיסטר, שבהשפעתו בחר בלימודי הערבית והאסלאם. יוחנן לא ויתר על שום הזדמנות לבטא את הערצתו והכרת הטובה שלו למורהו, ובערוב ימיו של קיסטר ביקר אותו בביתו בקביעות ובנאמנות נוגעת ללב.

מיכל: ההיכרות שלי עם יוחנן היא מטבע הדברים קצרת ימים יותר, אבל גם היא נמשכת כבר כמה עשורים. לא זכיתי להיות תלמידה פורמלית של יוחנן, אבל במשך השנים בילינו – ועודנו מבלים – שעות רבות באולם קריאה מזרח בספרייה הלאומית (ה'מאפיה של האולם' בלשונו של יוחנן), מקום שהיה כר נרחב להתייעצויות למיניהן. יוחנן היה תמיד הכתובת לפתרון בעיות סבוכות – בערבית ובפרסית, ביחס האסלאם לכופרים או בענייני מדיניות אקדמית. יוחנן הוא שלימד אותי את המשפט האלמותי 'דוקטורט הוא שלב שצריך לסיים, לא עבודת חיים', והוא שהזמין אותי לכתוב את מאמרי הראשון ופרסם אותו ב-JSAI. מעבר לכך, בעיני בני דורי יוחנן הוא דוגמה ומופת להתנהלות אקדמית: חוקר גדול, שלמרות אין ספור כיבודים ותפקידים שמילא בהצלחה יתרה, עדיין ממשיך לעסוק במחקרו בהתלהבות; מורה נערץ המשקיע בתלמידיו ומכבד את דעתם; ועורך המוציא לאור את אחד מכתבי העת החשובים לחקר האסלאם והמזרח התיכון כמעט בעשר אצבעותיו; כל זאת נוסף על היותו איש רעים, עתיר הומור ואופטימיות, דברים העולים גם מדברי הסיום שלו בערב לכבודו החותמים חוברת זו.

* * *

המאמרים בקובץ, פרי עטם של חבריו ומוקיריו של יוחנן פרידמן, מקיפים שורת נושאים בלימודי הערבית והאסלאם מראשית האסלאם ועד ימינו. אורי רובין פותח במאמר 'מוחמד מול ישוע: עיון בכתובת הפסיפס של כיפת הסלע'. הוא מראה שהכתובת המקיפה את כיפת הסלע עומדת בסימן המאבק בין מוחמד לישוע, כלומר בין האסלאם לנצרות. הכתובת מדגישה את טבעו האנושי של ישוע – שנולד, מת ויקום לתחייה כאחד האדם ביום תחיית המתים – ולעומתו מאדירה את דמותו של מוחמד, המוצג כככיר הנביאים וכממלא תפקיד הגואל ביום הדין. רובין מראה שהקוראן קדם לכתובת של כיפת הסלע, ומסכם שהכתובת היא אחד האמצעים שנקט הח'ליף עבד אלמלכ, בונה כיפת הסלע, להפוך את ירושלים מעירו של ישוע לעירו של מוחמד.

מאמרו של מאיר מ' בר-אשר שופך אור על אחד הכתבים המרכזיים אך הפחות ידועים של הדת הנוצריית-עלווית – 'אלרסאלה אלראסתבאשה' לאבן עבד אללה אלחסיין בן חמדאן אלח'ציפי, בן המאה הרביעית/העשירית, מעצבה של

הדת הנוצזירית-עלווית. בר-אשר מציג את חייו, פועלו וחיבוריו של אלח'ציבי ואחר כך את עיקריה של האיגרת, שפורסמה לראשונה רק בשנת 2006, שכן, כרוב כתבי הקודש הנוצזיריים, היא נחשבה סודית וראויה לעיונם של חכמי הדת בלבד. הוא מתמקד בשלושה נושאים – המתח שבין אלוהות טרנסצנדנטית ובין אלוהות אימננטית המתגלמת בעלי, היחס לשלושת הח'ליפים הראשונים וסוגיית גלגול הנשמות. המאמר מציג את 'אלרסאלה אלראסתבאשיה' כדוגמה לכתבי היסוד של הדת הנוצזירית-עלווית, שלראשונה במאה ה-21 הם נגישים לכל דורש הן במהדורות מודפסות הן באינטרנט. מחד גיסא נגישותם מאפשרת מהפכה של ממש בחקר הדת על היבטיה השונים והבנה מעמיקה הרבה יותר שלה, ומאידך גיסא היא חושפת את הנוצזיריים בני זמננו לפולמוס נוקב מצידם של חוגים סוניים ושיעיים כאחד, פולמוס שלעתים מביא את הנוצזיריים להתנער מחלק מכתביהם, העותרים במה שהמוסלמים מגדירים 'אמונות סוטות'.

נורית צפיר עוסקת בתרומת החנפים ממזרח איראן לשריעה, ההלכה המוסלמית. מתוך עיון מדוקדק בספרות הלכה חנפית מהמאה השלישית/ התשיעית ועד לאימפריה העותמאנית היא מנתחת את התהליך שבו פסיקות הלכה מקומיות ממזרח איראן ומטרנסאוקסניה נכנסו לספרות ההלכה החנפית וערערו את ההגמוניה העיראקית ששלטה בכיפה עד למאה השישית/השתיים-עשרה. תהליך הפיכת הגרסה המזרח-איראנית של פסיקות הלכה לזו המקובלת ברחבי עולם האסלאם חל במקביל להגירת חנפים תורכים ופרסים – הן שליטים הן מלומדים – ממזרח איראן וטרנסאוקסניה למרכזיו של עולם האסלאם.

רחל מילשטיין מעבירה אותנו לתחום האמונות. במאמרה 'קולו של המשורר: דוגמה לפואטיקה בציר הפרסי' היא בוחנת את האופן שבו תיארו ציירים פרסים קלאסיים את דמות המחבר של טקסט ספרותי ואת תפקידו של הזמר- המשורר באיורים טיפוסיים של חצרות מלכות. היא בוחנת שורת עמודי פתיחה מרהיבים של כתבי יד מהעולם הפרסי-תורכי במאות השביעית/השלוש-עשרה עד העשירית/השש-עשרה, שעל פי רוב מופיע בהם מחבר הספר לצד פטרונו, ומראה כיצד הציג הצייר את המשורר או הסופר כחלק אינטגרלי של התמונה, פעמים רבות כמקביל לשליט. בכך מחד גיסא הזכיר לו את חשיבותם של האומנים – מחברים, ציירים וקליגרפים – לעיצוב יחסי הציבור של השליט, ומאידך גיסא הביא לידי ביטוי את השתתפות השליט בהקראת יצירה ספרותית כחלק משגרת יומו.

אריה לוי בוחן תופעות לשון מן הערבית המצרית בלהג הערבי היפואי, שמקורן בשלטונו קצר המועד של אַבְרָאֵהִים בַּאֲשָׁא בארץ ישראל (1831-1840) ובהגירת מצרים ליפו בעקבותיו. המאמר בוחן תופעות מורפולוגיות ולקסיקליות, כגון מקורן של הצורות סֶפְנָה וסֶפְנָאת בערבית של יפו, ונדרש גם לסוגיית מעבר המילה המצרית-במקורה 'ח'מסין' לעברית.

לבסוף, אלה לנדאו-טסרון בוחנת את הוויכוח שניטש בשנים האחרונות בעולם האסלאם בין המדינה האסלאמית (דאע"ש) לחכמי הדת המתונים של

העולם המוסלמי, ויכוח שבו שני הצדדים השתמשו בנימוקים אסלאמיים מהתקופה הביניימית, מימי מוחמד ואילך. לנדאו-טסרון מנתחת מכתב פתוח לאבו בכר אלבגדאדי, מנהיגה של דאע"ש, שפרסמו בספטמבר 2014 עשרים ושישה עֲלֵמָאא (חכמי דת) בכירים החיים במדינות שונות בעולם האסלאם ובמערב. במכתב זה, שנוסחו הערבי נספח למאמר, הם שוללים מכול וכול את הלגיטימיות של המדינה האסלאמית, בהסתמכם על נימוקים מהספרות המוסלמית הקלאסית, מהקוראן ואילך, בדיוק כפי שעושה המדינה האסלאמית בהצדיקה את מדיניותה. ניתוחם של הנימוקים הללו מראה שבספרות המוסלמית המגוונת ניתן למצוא הכול – מהאסלאם כדת של חסד ורחמים ועד להצדקת מעשי אכזריות כלפי כופרים – וששני הצדדים שותפים לא רק להסתמכות סלקטיבית על המסורת אלא לעיתים גם לעיוותה כדי שתתמוך בהשקפתם על פתרון בעיות עכשוויות.

אנו תקווה שהמאמרים המכונסים כאן ישמשו את קהילת המתעניינים בערבית ובאסלאם, באוניברסיטאות ומחוץ להן, ויהיו לברכה לסטודנטים ולשוחרי דעת. כאשר הם, ומאחלים ליוחנן עוד הרבה שנים של עשייה מבורכת בכריאות טובה.

איתן קולברג ומיכל בירן

ירושלים, אייר תשפ"א